

DOI 10.26565/2220-7929-2021-59-04
УДК 343.13:329(477)РУП(091)

Сергій Наумов

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна

Email: s.o.naumov@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-0289-4357

ПЕРША СПРАВА ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ (З ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ)

У статті знайшли відображення матеріали справи «Про Українську партію соціалістів-революціонерів», відкритої в 1901 р. Полтавським губернським жандармським управлінням. Попри невідповідну назву організації, це справді була перша справа такого роду, фігуранти і ключові епізоди якої були пов'язані з українською партією (РУП). Справі 1901 р. не присвячено жодної спеціальної праці. Окремі її сюжети знайшли відображення лише в дотичній публікації ширшого змісту А. Дучинського (1928 р.). Сучасні дослідження, присвячені боротьбі правоохоронної системи царизму проти українських партій, про неї не згадують. Стаття побудована переважно на архівних документах з фонду Полтавського губернського жандармського управління (ЦДІАУК, ф. 320), з використанням опублікованих імперських законодавчих та справочинних актів. Одержані матеріали верифіковані матеріалами

©Наумов С., 2021

Як цитувати: Наумов, С. Перша справа проти Української партії (з історії національного руху імперської доби). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія», вип. 59, 2021, с. 71-87, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-04>.

In cities: Naumov, S. The First Case Against a Ukrainian Party (From the History of the National Movement in the Imperial Era). The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History, no. 59, 2021, s. 71-87, <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2021-59-04>. (In Ukrainian)

новітніх досліджень з історії українського національного руху кінця XIX — початку XX ст. Справа 1901 р. виявила специфіку діяльності імперських правоохоронних органів, яка може вважатися характерною для того часу: більша результативність у початковій, найпростішій фазі (відстеження зв'язків, обшуки, арешти) і доволі безпорадна, малоефективна дізнавальна робота. Крім того, вона продемонструвала невідготовленість політичної поліції до активізації та радикалізації національного руху, її цілковиту некомпетентність у тому, що стосувалось українських організацій, їхньої структури, персонального складу, ідеології тощо. З другого боку, матеріали справи засвідчують, що українські активісти, попри юний вік і недосвідченість більшості з них, трималися досить упевнено і мужньо у протистоянні з царськими жандармами. Завдяки цьому слідство не тільки не одержало жодної істотної інформації про Революційну українську партію, а й узагалі не встановило факт її існування, що дало партії можливість продовжити процес власного становлення й невдовзі відіграти помітну роль у селянському повстанні 1902 р. на Полтавщині й Харківщині.

Ключові слова: українська партія, РУП, М. Русов, М. Маслов, Департамент поліції, жандармське управління, Полтавщина, 1901 рік.

Історія українського руху в Російській імперії щедра на арешти, розгроми, провали та інші неприємні речі, властиві функціонуванню нелегальних організацій. Співвідношення сил між потужною правоохоронною системою самодержавства з великим досвідом боротьби проти революційного підпілля і слабкими, нечисленними національними осередками було вочевидь не на користь останніх. І все ж у цьому протистоянні траплялись епізоди, коли царським жандармам, які безпосередньо здійснювали розшук і слідство у політичних справах, було дуже непросто впоратися зі своїми завданнями. В їхній боротьбі проти українського політичного руху в його початковій фазі (90-ті рр. XIX ст. — перші роки XX ст.) був тривалий, більше 10 років, період «невпевненості й нерозуміння». Поодинокі часткові успіхи, які випадали тоді на долю жандармів, були наслідком випадку, а не системної роботи, довести ту чи іншу справу до логічного завершення (розгрому організації) не виходило. Показовим із цього погляду було

перше в межах означеного хронологічного відрізка дізнання щодо Братства тарасівців (1893 р.), у процесі якого жандарми, попри велику кількість одержаного матеріалу, не спромоглися не тільки розгромити організацію, а й навіть здобути відомості про її ключові параметри: назву, чисельність, структуру, географію, ідеологію тощо (детальніше див.: Naumov 1999, 60-61).

Виникнення у 1900 р., за всієї умовності цієї дати (Naumov 2006a), перших українських партій на Наддніпрянщині (Революційної — РУП та Соціалістичної — УСП) залишилось поза увагою правоохоронного відомства. Лише розгортання активної роботи РУП в українському селі (передусім на Полтавщині), яка стала помітною вже в 1901–1902 рр., до того ж наклалась на масові селянські виступи і певною мірою спричинилась до них, привернуло увагу влади. Як результат, постала низка справ, перша серед яких (перша щодо української партії в Російській імперії та й, очевидно, взагалі перша щодо української партії) — «Про Українську партію соціалістів-революціонерів» — припадає на 1901 — початок 1902 рр. Їй надавалось важливе значення, про що свідчить включення матеріалів дізнання до щорічника Департаменту поліції «Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях» (Obzor 1906, 58-60). Документи самої справи і пов'язані з нею та її фігурантами дають можливість скласти уявлення про характер і особливості практик, задіяних двома головними учасниками започаткованого відтоді постійного і непримиренного протиборства — поліцією та українським підпіллям, а також кидають світло на ставлення до нього «третьої сторони» — незаангажованої більшості суспільства. Скористатися цими можливостями для характеристики початкового етапу систематичної боротьби імперської правоохоронної системи проти українського руху, з'ясувати рівень компетентності й ефективності жандармських органів і здатність національних активістів протистояти їм, вивчити поведінку учасників тих подій (наскільки це можливо за наявних джерел) — мета цієї статті.

Справа 1901 р., попри її першість, гучну назву та наявність архівних документів, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8-10), досі не знайшла належного відображення в історіографії. Лише одного разу, ще в 1928 р., її ключові епізоди були викладені, разом з іншими справами, в суто фактографічній, приправленій квазімарксистською риторикою публікації (Duchyns'kuj 1928) дослідника полтавських архівів Антонина Дучинського (див. про нього: Клерас'куј 1929). Цікаво, що синхронно з цією публікацією поза межами УСРР справою зацікавився «архіваріус» РУП-УСДРП Андрій Жук, який збирав матеріали для написання

«великої» історії партії (втліити задум у життя не вийшло). У листі до колишнього лідера партії Миколи Порша від 10 квітня 1928 р. він, поміж іншим, запитував: «Що це була за історія навесні 1901 р., коли мене і ще когось (кого саме, не пам'ятаю) тягли жандарі на допит? В моїй пам'яті ця справа представляється в сей спосіб: Павло Крат змайстрував якусь проклямацію і відбив її на гектографі та в ночі під Великдень поширив її в пригородніх селах, нарядившись для цього в козацький жупан і роз'їздаючи з тою прокламацією верхом на коні. Ця прокламація попала до рук місцевого жандармського «унтера», він переслав її до свого начальства і з Полтави прибув десь на провідний понеділок жандармський офіцер для переведення слідства. Не певен я, одначе, чи це відповідає дійности, чи не є це легенда? Але щось мусіло бути. Про що мене розпитував жандармський офіцер — не пам'ятаю. Арештований ніхто не був, тільки мене звільнено в кілька днів по цім з посади в земстві, «без пояснення причин». Що Ви про цю історію пам'ятаєте?» (цит. за: Magurchak 2009, 26). Документ засвідчує, між іншим, наскільки неточними, а то й фантастичними були уявлення про справу навіть у людини, яка перебувала в епіцентрі тих подій.

У сучасній українській історіографії з'явилась низка спеціальних праць, присвячених боротьбі правоохоронної системи царизму проти українських партій (Sarnac'kyj 2006; Stromyljuk 2007; та ін.). Проте справа 1901 р. не привернула увагу їх авторів.

Початок справі було покладено доволі випадково й не завдяки пильності місцевих жандармів чи провалу українських активістів. Упродовж 1900 р. Департамент поліції отримав низку повідомлень про активізацію українського руху в Росії та поза її межами, зокрема, про створення у Львові «київськими сепаратистами» міфічної організації «Молода Україна» з завданням «отделить Малороссию от Российской империи на конфедеративных началах» (Central'nyj, f. 274, op. 1, spr. 536, ark. 151). Початкова реакція була формальною: Департамент у жовтні 1900 р. розіслав на місця цю інформацію з приміткою, що робить це про всяк випадок, «не придавая особого значения возникшему движению ввиду крайнего затруднения к достижению намеченной цели» (ibid., ark. 151 sv.). Проте з надходженням нових даних ставлення змінилось: навесні 1901 р. в Департаменті була підготовлена аналітична довідка про розвиток «українофільського» руху в імперії, яка була розіслана губернським жандармським управлінням (далі — ГЖУ) для реагування. В ній, зокрема, наводилась інформація, яка вказувала на енергійну діяльність полтавського осередку, який нібито мав значні кошти, розгалужену організаційну мережу, зв'язки з закордоном тощо

(Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 1). Відповідно Полтавське ГЖУ мало докласти зусиль до його розкриття і припинення «злочинної» діяльності. Ситуацію ускладнювало те, що уявлення фахівців центрального поліцейського відомства про український рух були вкрай неточні (навіть у назві), а на місцях ситуація тоді була ще гіршою.

Як саме вдалося вийти на реальний слід українського підпілля на Полтавщині, достеменно не відомо. Виходячи з того, що головним у жандармській інформації були зв'язки з «закордонним центром», можна припустити, що було встановлено нагляд за потенційними «зв'язковими». З цього погляду найбільш перспективно мали виглядати політично неблагонадійні студенти, які бували за кордоном (про це йшлося в довідці Департаменту поліції), курсували між великими містами, зокрема й столицями, з одного боку, та периферією, з другого.

Принаймні саме такою фігурою виглядає Микола Маслов: уродженець Лубенського повіту, він у 1898 р. вступив до Петербурзького університету, з якого двічі, у 1899 р. і грудні 1900 р., був виключений за участь у студентських виступах і зрештою мусив повернутися на Полтавщину. Його поведінка не викликала підозри у місцевих жандармів, але орієнтування Департаменту поліції спрацювало, і начальник Санкт-Петербурзького ГЖУ зажадав провести обшук у Маслова. 24 липня 1901 р. у нього і його сестри Марії (колишньої курсистки) у с. Ковалин Переяславського повіту жандармський підполковник Телегін провів обшук, у ході якого було знайдено «Нарис програми Української партії соціалістичної» (відбиток на мімеографі, очевидно, місцевого походження) та друкований «Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна» (видання РУП авторства М. Міхновського). Можливо, це був не єдиний обшук у М. Маслова і було знайдено лише незначну частину нелегальної літератури. Про це свідчить його лист другу й однодумцю, «однокашнику» по Прилуцькій гімназії й університету Олексію Назарієву (Назар'єву): «А я їх, жандармів, таки оба раза надув» (*ibid.*, ark. 19, 61).

Проаналізувавши виявлену літературу і знайшовши підтвердження своїм підозрам, жандарми розгорнули бурхливу діяльність. До кінця серпня були проведені обшуки в родини Беренштамів (с. Хатки Зіньківського повіту), Володимира Шемета (Лубни, х. Олександрівка), «колишнього студента» Петербурзького університету О. Назарієва (Прилуки) та ще кількох осіб, підозрілих своєю попередньою діяльністю або зв'язками з Масловим. У Шемета вилучили велику кількість української літератури (як згодом виявилось, здебільшого легальної), львівський «Літературно-науковий вісник» і самостійницький твір

Ю. Бачинського «Україна irredenta», у Назаріїва (попри попередження Маслова) — львівський журнал «Молода Україна», «Відкритий лист», а також «рефераты и стихи самого возмутительного и преступного содержания» (ibid., ark. 33-35, 45).

Матеріали обшуків і допитів вказували жандармам на «злочинну» діяльність фігурантів, їхні зв'язки між собою і з закордоном, «протидержавний» характер літератури і тим самим підтверджували «наводку» Департаменту поліції. Було розпочато формальне (відповідно оформлене) дізнання. Назва справи виглядає дивно не тільки через те, що такої партії тоді не існувало, а й тому, що в матеріалах немає жодних згадок про «Українську партію соціалістів-революціонерів». Можливо, жандарми випадково «передбачили» назву партії, яка виникне кількома роками пізніше, поєднавши назви Української соціалістичної партії, яка фігурувала в матеріалах, і вже відомої їм, принаймні за назвою, російської Партії соціалістів-революціонерів.

Насправді ж у той час на Лівобережжі діяла лише одна українська партія — Революційна (РУП). Наявність програми УСР, яка функціонувала на Правобережжі, пояснюється тим, що рупівці використовували її для політичної самоосвіти та підготовки власного програмного документа. Саме члени РУП та її література опинилися в епіцентрі справи; більше того, в ході слідства звучала й назва партії: жандарми дійшли висновку (невідповідного, до речі) «о принадлежности Беренштама к Украинской Революционной Партии». Проте цією інформацією знехтували, оскільки поліція ще нічого не знала про РУП — хоч саме тоді, в червні 1901 р. в Полтаві відбулась її Перша конференція (докл. див.: Naumov 2006a, 54-55).

Пильну увагу жандармів привернув Михайло Русов — теж колишній студент (Харківського університету) і учасник виступів 1899–1901 рр., фігурант згадуваної довідки Департаменту поліції. Вони ще не знали, що той був одним із засновників і лідерів РУП та її полтавського осередку. Підозру викликали активні роз'їзди Русова: протягом червня-вересня 1901 р. він відвідав не менше 35 населених пунктів 5 повітів Полтавщини, мав багато зустрічей з «політично неблагонадійними» особами. Офіційно це пояснювалось його участю в підготовці до XII Археологічного з'їзду, в рамках якої він вивчав етнографічні особливості населення Полтавської губернії, причому робив це якісно, судячи з того, що результатом стали кілька наукових статей (Rahno 2006, 122).

А паралельно він провів численні зустрічі, закладаючи гуртки прибічників РУП, формуючи її периферійну мережу.

Жандармам не вдалося проникнути в суть того, що відбувалось буквально перед їхніми очима. Вони зафіксували численні контакти

М. Русова з «неблагонадійними»: Борисом Мартосом у Лубнах, сестрами Приходько і Сергієм Нікітіним, селянами Петром Заїкою і Савою Шевченком у Литвяках Лубенського повіту та іншими. У їхньому розпорядженні була інформація про лубенський «українофільський гурток» — називались А. Жук, Чичибабін, Кирста, Шемет (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 81-81 sv.). Названі особи були членами РУП або здебільшого її «симпатиками» (діяльними прихильниками, пов'язаними з партією). Але у жандармів було замало як матеріалу щодо цієї конкретної справи, так і знань про український рух загалом (не кажучи вже про РУП), щоб скласти все це воедино, зрозуміти справжню роль фігурантів та характер їхньої діяльності.

Шостого жовтня Телегін провів обшук у Русових у Полтаві. Під час обшуку в помешканні Русових випадково опинились товариші Михайла студент Київського університету Владислав Козиненко і місцевий статистик Микола Кохановський — обидва вже тоді помітні діячі РУП (на I з'їзді партії у грудні 1902 р. перший буде обраний членом Центрального комітету, а другий представлятиме Полтавську «Вільну громаду» як її лідер), які теж були допитані. Попри незначні результати обшуку, за його підсумками (а більше за матеріалами довідки Департаменту поліції) було зроблено принципові висновки: «...1) что отставной надворный советник Ал. Ал. Русов и жена его София Феодоровна, урожденная Линдфорс, привлекаящиеся и ранее сего к таким же формальным дознаниям в г. г. Киеве и Харькове по организации украинофильской социальной партии, продолжают по прежнему свою преступную деятельность по Полтавской и Черниговской губерниям, преследующую полное отделение Малороссии от Российской империи и образование самостоятельного государства на конфедеративных началах, распространяя понятия эти в молодежи, которую они для сей цели постоянно собирают у себя в доме, человек по 40 в один вечер, дабы эта молодежь проводила их в народ путем рассказов из народного и деревенского быта, напоминая этим простому народу о его самобытности;

2) что в означенной преступной деятельности участие принимает сын их, бывший студент Харьковского университета Михаил Александрович Русов, который, по имеющимся в деле сведениям, в августе 1900 г. ездил в Женеву в качестве депутата украинской партии для переговоров с эмигрантом Ляховецким [А. Ляхоцьким — С. Н.] относительно издания печатного органа этой партии «Молодая Украина», каковой журнал издается в настоящее время в г. Львове...;

3) что все они, т. е. Александр, София и Михаил Русовы бывали неоднократно за границею, где посещали города Львов, Цюрих, Женеву и

Париж, и находятся в сношениях с издателями украинских журналов в г. Львове;

4) что... Русовы принимали самое деятельное участие в агитации по поводу введения преподавания в народных школах Малороссии на малорусском языке, а также об издании и распространении малорусского букваря, картинок из малороссийского быта, нот с малорос. песнями революционного содержания и других легальных и нелегальных сочинений на малорусском языке для народа;

5) что Ал. и София Русовы сами признают в своих письмах к сыну Михаилу Русову существование украинской партии «полтавской громады», украинских кружков, преследующих противоправительственные цели...» (Duchyns'kyj 1928, 288-289; Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 103-103 sv.).

При обранні запобіжного заходу для Русових стався цікавий казус. Телегін пропонував арештувати всіх їх як особливо небезпечних і «обнаруживающих стремление к побегу за границу». Товариш (заступник) прокурора Вігура вважав це недоцільним для С. Русової, оскільки в неї була малолітня дитина (Duchyns'kyj 1928, 289). Проте прокурорський аргумент не справив враження, і всі троє потрапили до в'язниці.

У подальшому жандарми діяли у звичний «мережевий» спосіб: відстежували зв'язки підозрюваних, вивчали їх, проводили чергову серію обшуків, виявляли нових «злочинців» і т. д. Унаслідок цього до їхнього поля зору потрапили як члени РУП, яких на той час було, ймовірно, кількадесят осіб (Naumov 2006a, 54-56), так і симпатички партії, а також члени Загальної української організації, безпартійні українські діячі, представники російської опозиції і просто випадкові особи. Зокрема, в листопаді відбулись обшуки в Б. Грінченка в Чернігові, Л. Жебуньова в Харкові, В. Козиненка в Києві, В. Дорошенка в Москві та ін. (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 9, ark. 9, 27, 62, 93). Утім, оскільки інформація про поліцейську операцію поширювалася швидко, результати здебільшого були незначні.

Тим часом РУП на початку 1902 р. активізувала свою роботу, розраховуючи скористатись невдоволенням селянства у зв'язку з голодом. Відповідно активізувалась і поліція, ретельно розшукуючи нелегальну літературу, пропагандистів, підпільні типографії тощо. В січні 1902 р. після поширення «Відкритого листа» в Засуллі Роменського повіту, в чому запідозрили студента Київського університету Аркадія Барбара, його самого допитали, а в батьківському будинку в Ромнах був проведений обшук. Виявлена література РУП

та російських партій, здебільшого в кількох примірниках, вказувала на причетність Аркадія до революційної пропаганди (ibid., spr. 10, ark. 42 sv., 58-59).

Значно більше інформації жандарми отримали після обшуку 11 лютого 1902 р. у найманому помешканні статистика Аркадія Кучерявенка в Полтаві. Справа була не так в літературі (знайдено кілька видань РУП, зокрема, гектографовану брошуру «Самостійна Україна»), як у показаннях власниці будинку, котра, як виявилось, уже давно запідозрила свого мешканця й доносила на нього поліції. Вона засвідчила, що в Кучерявенка неодноразово збирались підозрілі особи, зокрема селяни, семінаристи, читалась і тиражувалась література. Жандармський унтерофіцер Денисов доповідав своєму начальству (правопис збережено): «По полученным сведениям от Анны Леонтович хозяйки дома, (у) которой жил Кучерявенко, то он в апреле месяце прошлого года печатовал что-то на гектографе в роде полковых приказов, которые были у него (в) комнате розложены для просушки, заинтересовавшись Леонтович приказала своей прислуге когда будишь убирать комнату Кучерявенко возьми одну бумагу которья у него сохнуть когда прислуга взяла один лист рано утром, Кучерявенко заметил вскочил с постели в ночном белье вбежал в комнаты Леонтович и отнял тот лист, который взят был прислугой так, что прочитает ей не пришлось ничего, когда Кучерявенко оделся и явился к хозяйке дома с выговором, какое ваше дело мешаться к нам что мы делаем, та ему ответила, что вы хотя бы мальчишек не збивали столку гимназистов и симинаристов, Кучерявенко ответил, хорошие мальчишки, когда им уже по 18 лет, когда Леонтович ему сказала, что поздно или рано, а попадешся, на это Кучерявенко засвистал и сказал, скорей можно в море иголку найти нежели меня полтавской полиции поймать...» (цит. за: Duchyns'kyj 1928, 291).

Домовласниця додала, що Кучерявенко ночами «пропадав невідомо де», повертався вранці, брудний. Часто їздив до Харкова і завжди привозив «щось у корзині» (напевне, літературу), яку потім забирали його гості. Його відвідувала переважно місцева учнівська молодь (до 20-25 осіб), але бували й харків'яни (згадувались Ю. Коллард і «Борис» — очевидно, Б. Мартос), а також люди в «барашкових шапках і смазаних сапогах» (тобто селяни), вели розмови «о несчастьях Украины», читали літературу з закликами до боротьби «как батько украинский». «Я как-то сказала Кучерявенко, что Вы затеваете, вот Вас вздернут. На это Кучерявенко ответил: большие дела больших жертв требуют. Тысячи погибнут, а миллионы спасибо скажут. Я поняла его слова так:

они будут бунтовать, будет много жертв, но в конце концов они возьмут верх... Одно время Кучерявенко старался привлечь на свою сторону меня и говорил мне про неправду на свете и про то, что неправда в Малороссии. Вообще он выражал недовольство правительством» (ibid.; Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 10, ark. 124-125). Аркадій на той час переховувався. Його дружина Інна на допиті мусила визнати, що читала брошури РУП «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», проте їхнього походження не розкрила.

Чимдалі інформації про поширення літератури РУП у селах ставало все більше, в березні розпочалися масові селянські заворушення. Це спонукало жандармів шукати зв'язок між цими явищами і переосмислити наявний у них матеріал. Епізод Кучерявенка, де вбачались очевидні вказівки на селянську присутність, тиражування й поширення літератури, підготовку пропагандистських кадрів, був виділений в окреме провадження і згодом став частиною розпочатого 26 квітня 1902 р. дізнання «О революционной пропаганде среди крестьянского населения Полтавской и Харьковской губерний, вызвавшей весной 1902 года массовые беспорядки на политической почве, направленные против Правительства, властей и частных собственников» (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 56, ark. 1). Ще в одній справі (С. Харченка та інших) на початку 1902 р. був притягнутий до дізнання і ув'язнений М. Кохановський (Obzor 1906, 134), який згадувався вище. На цьому слід наголосити ще й тому, що А. Дучинський у своїй публікації подає всі епізоди 1901–1902 рр. як єдине ціле, неодноразово говорячи про «справу Русових, Кучерявенка та інших» (Duchyns'kuj 1928, 293, 294).

Крім названих епізодів, у справі 1901 р. фігурували й деякі інші, але жандарми не змогли досягнути їхнього зв'язку і значення, тож залишили поза увагою. Зрештою, офіційно до дізнання були притягнуті 11 осіб: М. Маслов (24 роки), М. Маслова (21 рік), В. Беренштам (62 роки), І. Присецький (44 роки), О. Назаріїв (20 років), М. Русов (25 років), С. Русова (45 років), О. Русов (54 роки), В. Шемет (28 років), А. Барбар (22 роки), І. Кучерявенко (19 років) (Obzor 1906, 136; Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 7-8). Нескладно помітити, що в переліку виділяються дві вікові групи зі значним розривом: молодь 19–28 років і старше покоління 44–62 років, що як таке мало б насторожити уважного спостерігача. Тим більше, цей поділ не був випадковим. Перша група, за винятком В. Шемета, — це члени або симпатички (хто тоді належав до партії, достеменно встановити неможливо) РУП, яка створювалась саме як молодіжна організація. Друга — непричетні до партійної роботи люди, які потрапили до рук жандармів лише завдяки своїй неблагонадійності

і/або зв'язкам з рупівцями та наявності заборонених видань. Щодо Шемета, то він не мав стосунку до партії, але був одним з лідерів української молоді Лубенського повіту; місцевий «українофільський», як він іменувався в жандармських документах, гурток молоді, який невдовзі влився до РУП, називали «дітьми Шемета» (Lotoc'kyj 1966, 75).

У будь-якому разі семеро осіб, причетних до РУП, у поєднанні з інформацією про їхню пропагандистську роботу серед населення та виявленою нелегальною літературою, до того ж частково місцевого походження, мали б дати достатній матеріал для розкриття одного з перших і найбільш життєздатних осередків РУП. Проте жандарми, вкотре продемонструвавши власну некомпетентність, не змогли «розшифрувати» нехитрий віковий «код»; навпаки, як уже згадувалось, належним «к Української Револ. Партії» в документах називався найстарший В. Беренштам.

Звинувачення проти Русових та інших висувались тяжкі, за ст. 250-251 «Уложения о наказаниях». Вони конкретизували й доповнювали визначальну статтю 249: «За бунт против Власти Верховной, то есть восстание скопом и заговором против Государя и государства, а равно и за умысел испровергнуть правительство..., и за составление на сей конец заговора или принятие участия в составленном уже для того заговоре...» (Ulozhenie 1901, 209).

Ст. 250 стосувалася випадків, «когда означенное в ст. 249 злоумышление открыто правительством заблаговременно, так что ни покушений, ни смятений, ни иных вредных последствий не произошло, однако виновные обнаружили умысел действовать для достижения своей цели насильственно...» (санкція — каторга від 10 до 15 років) або «если виновные не обнаружили умысла действовать насильственно, но составили сообщество, направленное к достижению, хотя бы и в более или менее отдаленном будущем, целей, указанных в статье 249, или вступили в подобное сообщество...» (каторга 4-6 років / поселення в Сибіру / виправні арештантські відділення / в'язниця).

Під ст. 251 підпадали «виновные в составлении и распространении письменных или печатных объявлений, воззваний или же сочинений или изображений, с целью возбудить к бунту или явному неповиновению Власти Верховной...» (каторга 8-10 років); «изобличенные в злоумышленном распространении таких сочинений, и вообще все участвовавшие заведомо в сем преступлении, а равно и те, которые в каком-либо месте будут, с тою же преступною целью, говорить публично речи...» (так само); «виновные в составлении таких объявлений, воззваний или же сочинений или изображений, хотя и не изобличенные

в злоумышленном распространении оных, подвергаются за сие, как за приготовление и начало покушения к возбуждению бунта...» (в'язниця від 16 до 32 місяців); «имевшие у себя объявления, воззвания или же сочинения или изображения сего рода, и равномерно не избличенные в злоумышленном распространении оных...» (арешт від 7 днів до 3 місяців, потім нагляд поліції від 1 до 3 років) (*ibid.*, 209-210).

Отже, дії підозрюваних кваліфікувались як особливо небезпечні — державний злочин, що підпадав під категорію «бунт против Власти Верховной». Слідство мало намір щонайменше довести створення «злочинної» організації з такою метою та спрямовану на її досягнення пропагандистську діяльність.

Досягти очікуваних результатів від дізнання полтавські жандарми не змогли. Серед причин — нечисленність і некомпетентність жандармських кадрів, їхня необізнаність з українським рухом, який до того мало цікавив імперську політичну поліцію, відсутність спеціалізованої («зорієнтованої» на українські організації) агентури; з другого боку — стійка, навіть задержувато-наступальна поведінка фігурантів, які в ході слідства не розкрили жодної таємниці. Вище вже згадувалась тверда позиція 19-річної І. Кучерявенко. Наступально вів себе М. Русов. 24 жовтня з в'язниці він подав заяву товаришу голови Полтавського окружного суду з клопотанням про звільнення і цілковитого виправдання. Мотивуючи свою заяву відсутністю доказів, Русов відверто кепкував зі слідства: «Я обвиняюсь в принадлежности к противозаконной партии, а между тем ни мне, обвиняемому, ни, как ясно было из вопросов Вашего Высокородия и господина жандармского полковника, и обвинителям эта партия не известна совершенно. Неизвестно её название, ни её программа, ни её образ мыслей и тем более образ действий, неизвестно даже есть ли она на самом деле и где она действует и где проявилась её преступная деятельность» (*Central'nyj*, f. 320, op. 1, spr. 9, ark. 6). Глузував він зі слідчих і в заяві прокурору від 27 жовтня, наполягаючи, що звинувачений помилково і що не можна ув'язнювати людину, якої «...стремления и желания почерпнуты из университета, лекций профессоров и цензурной литературы...» (цит. за: *Duchyns'kyj* 1928, 290]. С. Русова у відповідь на звинувачення в українофільстві та обстоюванні права українців на освіту рідною мовою доводила, що інтелігентна людина саме так і має поводити себе в цих умовах: «Естественно, что интеллигентное общество в Полтаве, находящейся в центре Малороссии, заботится об окружающем его населении... Каждый, стоящий близко к народной школе в Малороссии, может только страдать, видя, как затрудняется для детей усвоение

грамоты азбуками и книгами, переполненными не только русскими, но и специально великорусскими выражениями» (ibid., 289-290]. Вона ж категорично відмовилась назвати своїх адресантів у листуванні, на що слідчі звернули особливу увагу.

Через окреслені обставини жандарми не змогли довести провину підозрюваних у повному обсязі, а справу — до бажаного фіналу. У порівнянні з очікуваннями кінцевий результат виглядав разюче скромним — вийшло лише підтвердити політичну неблагонадійність фігурантів: «Хотя расследованием и не добыто фактов, подтверждающих существование в Полтавской губернии организованной группы украинофилов, тем не менее у некоторых обвиняемых найдены нелегальные издания, относящиеся к литературе украинских сепаратистов, а также — рукописи и переписка, свидетельствующая о политической неблагонадежности привлеченных к дознанию лиц» (Obzor 1906, 59).

Відповідно досить м'якими були запобіжні заходи: арешт на час дізнання застосовувався тільки щодо найбільш «небезпечних» і на короткий термін: від кількох днів до кількох тижнів. Мінімальними були й міри покарання — переважно нетривалий особливий нагляд поліції за місцем проживання: Маслови — в Ковалині (вітку 1902 р. вони вже мешкали в Полтаві, звідки роз'їхались: Микола до Катеринодара, де тоді зібралось чимало рупівців-втікачів, які створили тут Чорноморську «Вільну громаду» РУП, а Марія — до Лівонської губернії), В. Беренштам — у Києві, О. Назаріїв — у Прилуках, В. Шемет — в Олександрівці, А. Барбар — у Ромнах, С. Русова і О. Русов — у Полтаві. «Особливо небезпечний» М. Русов був звільнений під заставу 3 000 рублів і невдовзі разом з батьками безперешкодно виїхав за кордон. Відомий своєю революційною діяльністю ще з 1880-х рр. І. Присецький теж мусив внести заставу 2 600 рублів і мешкав на родинному хуторі Климове Зіньківського повіту; за даними А. Дучинського, він «відкупився» від особливого нагляду за 1 000 рублів (Duchyns'kuj 1928, 290). І. Кучерявенко була відпущена під підписку про невиїзд з Полтави (Central'nyj, f. 320, op. 1, spr. 8, ark. 7-8).

Загалом справа 1901 р. показала, що жандарми виявились більш ефективними лише у звичній для себе, відпрацьованій на інших конспіративних організаціях роботі попереднього характеру (хоча й тут діяли доволі незграбно): відстеження зв'язків, масові обшуки, арешти. Але інші, визначальні складові дізнавальної роботи — допити й аналітика — були безнадійно провалені. Не маючи достовірних знань про українські нелегальні організації, їхню діяльність у конкретній

місцевості, не маючи серйозного викривального матеріалу (по-перше, його просто не могло бути багато, враховуючи зародковий сан РУП і мінімальні обсяги її практичної діяльності; по-друге, було виявлено лише кілька примірників, які змішувались з виданнями російських партій, губились серед кількісно переважальної легальної української літератури), жандарми просто не знали, що шукати, про кого і про що запитувати на допитах. Слідство виявило і проблеми кадрового складу, як загальні (недостатні штати, невисокий культурно-освітній рівень частини співробітників), так і особливо спеціальні: не було фахівців, які б розумілися на українському питанні та українських організаціях, та відповідно зорієнтованої агентури внутрішнього і зовнішнього спостереження. Згадані у цій статті справи 1901–1902 рр. стали для керівництва Департаменту поліції, губернських жандармських управлінь першим серйозним стимулом до пошуку засобів виправлення ситуації. Принаймні про це свідчить результативний для них наступний, 1903 р., коли їм вдалося розгромити щойно створену розгалужену мережу організацій РУП (див.: Naumov 2006b, 50-51).

Справа 1901 р. виявила й гідну поведінку, впевненість у собі українських активістів, які, попри юний вік і недосвідченість більшості з них, трималися досить упевнено й мужньо у протистоянні з царськими жандармами. Завдяки цьому слідство не тільки не одержало жодної істотної інформації про Револьюційну українську партію, а й узагалі не встановило факт її існування, що дало партії можливість продовжити процес власного становлення й невдовзі відіграти помітну роль у селянському повстанні 1902 р. на Полтавщині й Харківщині.

Деякою мірою до такої поведінки спричинилась відносна слабкість протилежної сторони, її некомпетентність і досить лояльне ставлення до українського руху, який ще не видавався загрозливим. Відіграла свою роль і та обставина, що це була перша справа проти української партії, тож ще не накопичився негативний досвід деморалізуючих поразок, тривалих ув'язнень тощо. Надихалася молодь і революційною романтикою, народолюбством і своєрідним «прометейством» — вірою в ідеали, власну визвольну місію, властивими опозиційно налаштованим колам того часу.

Список джерел та літератури / List of sources and literature

Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrai'ny v m. Kyjevi. F. 274, 320.
(In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 274, 320.

Duchyns'kyj, A. Revoljucijna Ukrai'ns'ka Partija (RUP) na Poltavshhyni za arhivnymy materialamy 1901-1905 rokiv. U zb.: *Za sto lit*, kn. 2, 1928, s. 283-320. (In Ukrainian)

Дучинський, А. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років. У зб.: *За сто літ*, кн. 2, 1928, с. 283-320.

Клеpac'kyj, P. A. F. Duchyns'kyj (posmertna zhadka). *Ukrai'na*, no. 33, 1929, s. 174-176. (In Ukrainian)

Клепацький, П. А. Ф. Дучинський (посмертна згадка). *Україна*, № 33, 1929, с. 174-176.

Lotoc'kyj, O. *Storinky mynulogo*. Ch. 2. B. m., 1966. (In Ukrainian)

Лотоцький, О. *Сторінки минулого*. Ч. 2. Б. м., 1966.

Magurchak, A. Vse u nas, navit' najkrashhe, vyhodyt' jakos' ne poljuds'komu! (Iz lystuvannja Andrija Zhuka i Mykoly Porsha). *Pam'jatku*, no. 9, 2009, s. 23-34. (In Ukrainian)

Магурчак, А. Все у нас, навіть найкраще, виходить якось не полюдському! (Із листування Андрія Жука і Миколи Порша). *Пам'ятки*, № 9, 2009, с. 23-34.

Naumov, S. O. Bratstvo tarasivciv. *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, no. 6, 1999, s. 55-63. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Братство тарасівців. Український історичний журнал, № 6, 1999, с. 55-63.

Naumov, S. O. Stvorennja Revoljucijnoi' ukrai'ns'koi' partii'. *Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, no. 2, 2006a, s. 49-57. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. Створення Революційної української партії. *Український історичний журнал*, № 2, 2006а, с. 49-57.

Naumov, S. O. *Ukrai'ns'kyj politychnyj ruh na Livoberezhzhi (90-i rr. XIX st. – ljutyj 1917 r.)*. Harkiv, 2006b. (In Ukrainian)

Наумов, С. О. *Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.)*. Харків, 2006б.

Obzor vazhnejshih doznaniij, proizvodivshihsja v zhandarmskih upravlenijah za 1901 god. Rostov-na-Donu, 1906. (In Russian)

Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях за 1901 год. Ростов-на-Дону, 1906.

Rahno, O. Myhajlo Rusov: vihy zhyttja ta dijtal'nosti (do 130-richchja vid dnja narodzhennja). *Siverjans'kyj litopys* [*Siverian chronicle*], no. 4, 2006, s. 120-125. (In Ukrainian)

Рахно, О. Михайло Русов: віхи життя та діяльності (до 130-річчя від дня народження). *Сіверянський літопис*, № 4, 2006, с. 120-125.

Sarnac'kyj, O. P. *Caryzm ta ukrai'ns'ki politychni partii' (1900-1917 rr.)*. Zaporizhzhja, 2006. (In Ukrainian)

Сарнацький, О. П. *Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.)*. Запоріжжя, 2006.

Stromyljuk, L. V. Borot'ba tajemnoi' policii' Rosijs'koi' imperii' proty ukrai'ns'kyh politychnyh partij (1900–1914 rr.). Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Kyi'v, 2007. (In Ukrainian)

Стромилюк, Л. В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900 – 1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2007.

Ulozhenie o nakazaniyah ugovolnyh i ispravitel'nyh 1885 goda. 11-e izd., peresm. i dop. Sankt-Peterburg, 1901. (In Russian)

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. 11-е изд., пересм. и доп. Санкт-Петербург, 1901.

Serhii Naumov

Doctor in Historical Science, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: s.o.naumov@karazin.ua

ORCID: 0000-0002-0289-4357

**THE FIRST CASE AGAINST A UKRAINIAN PARTY
(FROM THE HISTORY OF THE NATIONAL MOVEMENT IN THE
IMPERIAL ERA)**

The article analyzes the materials of the case “On the Ukrainian Party of Socialist-Revolutionaries,” opened in 1901 by the Poltava Provincial Gendarmerie. The incorrect name of the organization aside, it was indeed the first case of its kind, in that its participants and key episodes were associated with a Ukrainian political party (the Revolutionary Ukrainian Party, RUP). The case of 1901 has never been a subject of special academic attention. Only some of its aspects found reflection in a broader 1928 work by A. Duchynsky. It is not represented in modern studies on the operations of tsarist law enforcement agencies against Ukrainian parties. This article is based mainly on archival documents from the Poltava Provincial Gendarmerie collection (Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv, f. 320), additionally drawing on published imperial laws and regulations. The materials obtained are verified through the latest scholarship on the history of the Ukrainian national movement in the late 19th and early 20th centuries. The 1901 case conforms to the patterns in the work of imperial law enforcement that can be seen as characteristic for that period: better results in the initial, simplest stages (the tracing of connections, searches, arrests) and rather helpless, ineffective performance in investigation and interrogation. Furthermore, the case demonstrates the unpreparedness of the political police in the face of the intensification and radicalization of the national movement and its complete incompetence in the matter of Ukrainian organizations, their structure, personnel, ideology, etc. On the other hand, the case materials show that Ukrainian activists, despite the young age and inexperience of most of them, showed confidence and courage in confronting the tsarist gendarmes. Due to this, the investigation failed not only to obtain any significant information about the RUP, but even to establish the fact of its existence, which gave the party the opportunity to develop further and soon play a prominent role in the peasant uprising of 1902 in the Poltava and Kharkiv regions.

Key words: *Ukrainian party, RUP, M. Rusov, M. Maslov, Police Department, gendarmerie, Poltava region, 1901.*

*Стаття надійшла до редакції 31.05.2021.
Стаття затверджена до друку 29.06.2021.*